

AVRASYA KONAR GÖÇERLERİNİN SOSYOEKONOMİK YAPILARI VE YAŞAM TARZLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

İbrahim Doğukan DOKUR*

Geliş Tarihi: Ağustos, 2017

Kabul Tarihi: Aralık, 2017

Öz

Batının kendinden olmayana "barbar" sıfatını layık görmesi Antik Yunan'dan kalma bir gelenektir. Bu kelime kendilerinden olmayanları nitelemek için kullanılmış olsa bile zaman içerisinde barbarlık medeni açıdan geri kalmış toplumları ifade eder bir hâl almıştır. Günümüzün en büyük yanlışlarından biri yerleşik yaşamın medeniyeti, göçebeliliğin ise geri kalmışlığı temsil eder hale gelmesidir. Her iki toplumun kendine has meziyetleri vardır ve bir diğerinin diğerine üstünlük sağlaması gibi bir durum belli başlı olgularda söz konusudur. Biz bu yazımızda Avrasya bozkırlarında göçebelik yapmış olan Türklerin toplumsal yapısına dair toplu bilgi verirken aynı zamanda göçebeliliğe yapılan haksızlıklar üzerinde duracağız.

Anahtar Sözcükler: Göç, Göçebe, Avrasya, Türk, Göçebe Hayatı.

A STUDY ON THE SOCIO-ECONOMIC STRUCTURES AND LIFE STYLES OF EURASIA NOMADS

Abstract

The practice of the west labeling anyone other themselves as barbarians dates back to Ancient Greece. Although this word was used to define anyone other than themselves, it later evolved into a word meaning societies less civilised than themselves. One of the greatest fallacies of our time is the idea that life in settlements represented civilisation and that nomadic life represented a lack of development. Both types of society had their own unique merits and supremacy of one over the other only occurred in rare events. In this article we intend to give information concerning the social structure of the nomadic Turks and focus on the injustices done to the nomadic life.

Keywords: Migration, Nomad, Eurasia, Turk, Nomadic Life.

Avrasya'da göçebe hayat yaşamış olan kavimlerin coğrafyaya endeksli bir yaşam tarzı olmuştur. Avrasya bozkırı çok geniş bir alandır ve verimli tarım havzalarının, otlakların ve meraların bu geniş alanda belli bir bölgede toplanmamasından dolayı nüfus bozkırda homojen bir şekilde dağılmak zorunda kalmıştır. Bu dağılım içinde farklı bölgelerdeki göçebelerin ihtiyaçları doğal olarak farklı şekillere bürünmüştür. Avrasya bölgesinin kuzeyinde ve güneyinde birbirinden farklı göçebelik tarzları ortaya çıkmış, bu da farklı kültürlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. İktisadi bir örnek vermek gerekirse, Kuzey Avrasya bölgesindeki

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, dogukandokur@yahoo.com.tr.

göçebelikte tek tip hayvan yetiştiriciliği yapılabilmektedir, o da ren geyiđidir¹. Nedeni ise bu soğuk karasal iklim kuşağında çok fazla hayvan türünün yaşayamamasıdır. Aynı zamanda deniz ve su kenarında bulunmaları da onların balıkçılık ve avcılıkta gelişmelerine sebep olmuştur. Bölgede tarıma elverişli toprakların olmaması, daha doğrusu iklimin müsaade etmemesi hayvancılığı ve avcılığı daha da ön plana çıkarmıştır. Biraz daha güneye indiğimiz zaman ise farklı çeşit hayvanları görmeye başlarız. Tuna Nehri ile Kuzey Çin arasındaki bozkır kuşağında ren geyiğinin yerini koyun ve keçi gibi soğuğa dayanıklı ve hızlı hareket edebilen küçükbaş hayvanlar alır. Örneğimizi biraz daha genişletirsek, başka bir bozkır kavimi olan Moğolların ormanlı ve bozkırlı kabileler olarak ayrıldıkları zamanlarda, Kuzey Avrasya'nın orman kuşağında yaşayan topluluklar, yerleşik yaşam tarzının alt kademesi olan avcılık ve toplayıcılıkla uğraşmaktaydı.² Avrasya bölgesinde, birbirine yakın bu bölgelerde bile farklı göçebelik tarzları ortaya çıktığını göz önüne alırsak, farklı bölgelerin göçebeliği hayliyle çok daha farklı olacaktır. "Bilmek gerekir ki, toplumların ahvâlinde görülen farklılık, sadece onların geçim yollarının farklı oluşundan ileri gelmektedir" der İbn Haldun.³

Dolayısıyla farklı coğrafyaların ortaya çıkardığı yaşam standartlarını ve tarzlarını anlamak, bölgede yaşayan kavimlerin toplumsal yapısını anlamakta temel oluşturmaktadır. Biz eski Türklerin tarih ve toplumsal yapılarını anlamak için ilk önce Avrasya bozkırlarındaki göçebeliğin nasıl bir göçebelik olduğunu anlamalı, bu yaşam tarzı içerisindeki sosyal ve kültürel birikimi ortaya çıkarmalıyız. Ancak o zaman günümüzün Türk toplumsal yapısına temel teşkil eden eski Türklerin toplumsal yapısını hakkıyla anlatabilir ve açıklayabiliriz.

Göçebeliğin doğru tanımı bu konuda ilk ve en önemli adımdır. Göçebelik ile ilgili doğru bilinen çok fazla yanlış vardır. Bunların başında bu insanların düzensiz bir şekilde göç ettikleri ve otlak aradıkları, şeklinde bir düşünce vardır ki, bu tamamıyla yanlış bir bilgidir. Göç hareketleri düzenli ve teşkilatlı bir şekilde yapılır. Bu düzenin içerisinde göçün zamanı ve güzergahı esas teşkil eder. Mevsimsel olarak yapılan bu göçler yaylaklar ve kışlaklar arasındadır. Bu yaylak ve kışlaklar daha önce bahsettiğimiz gibi bozkırın farklı bölgelerinde az sayıda bulunduğu için gidilecek olan yer önceden bellidir. Bu yüzdendir ki, göçebe toprağa sahip olmadan önce topraktan geçiş hakkını elinde bulundurmak ister. Avcı-toplayıcıların yaptıkları göç hareketleri ile göçebelerin bu hareketleri birbirinden farklıdır ve karıştırılmaması gerekir. Avcı - toplayıcıların göç hareketleri teşkilatlı ve düzenli değildir. Çünkü genellikle ormanlık bölgede yaşayan bu insanlar bu tarzda bir göç hareketini yapabilecek teknik donanıma sahip değildirler. Daha sonra göçebelerle başlayan etkileşim çerçevesinde avcı-toplayıcıların

¹ Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, s. 126.

² Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Tarih*, s. 57.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, s.323.

iktisadî faaliyetleri ve yaşam tarzları değişmiş ve göçebelik ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır.⁴ İnsanoğlu doğası gereği elindeki daha kötüsüne yönelmeyeceğinden, göçebe yaşam tarzının avcı-toplayıcılıktan çok daha ileri seviye olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Göçebelığın tanımına dönecek olursak Türk Dil Kurumu şu şekilde tanımlar: " Değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan (kimse veya topluluk), göçer, göçkün."⁵ Konumuz olan Avrasya bozkırlarındaki göçebelığın tanımı nasıl olmalıdır?⁶ Farklı coğrafyaların farklı göçebelik tarzlarını ortaya çıkardığından daha önce bahsetmiştik. Avrasya bozkırları örneğinde TDK'nin tanımına "besin üretimine dayalı bir ekonomik sistem"⁷ ibaresini de eklediğimizde Khazanov'a göre buradaki göçebelik tanımını yapmış oluruz.

Bozkır göçebelerinin, bu tanımlamada geçen besin üretimine dayalı, ekonomik faaliyetlerinden kısaca bahsetmemiz gerekiyor. Hayvancılık, avcılık-toplayıcılık, ticaret, yağma seferleri ve tarım bu bölgedeki geçim yollarının, başta gelenleridir ve arkeolojik verilerle desteklenir.⁸ Sanılanın aksine eski Türkler tarımla yakından ilgiliydi ve tarım yapmayı iyi biliyorlardı. Eski kaynaklarda geçen bunu teyit eden bilgilerin yanında eski Türk dilinden günümüze kalmış olan kelimeler bunun delilleridir.⁹ Eski Türk boylarından olan Tu-po'lar hakkında Çin kaynaklarında şu bilgiler verilmiştir:

"Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraatı bilmezler.¹⁰ Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık, yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır."¹¹ Bir başka delil Eberhard'ın aktardığı Hsiung-nu¹² bahsinde geçer." Bu kavimler tamamiyle göçebedirler ve at yetiştirirler, yalnız zaman zaman bir yere yerleştikleri de görülür. Hsiung-nu kavimlerinin şimal kısımlarındakiler

⁴ Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Tarih*, s. 58.

⁵ Türkçe Sözlük, s. 995.

⁶ Günümüzde hala göçebelığın tanımı ile ilgili birden çok araştırmacının farklı tanımlamalı mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, s. 94 - 96.

⁷ Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, s. 94.

⁸ İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", s. 829.

⁹ Karatay, *Türklerin Kökeni*, s. 149-156.

¹⁰ Buradaki ziraatı bilmezlerdi cümlesine kuşku ile yaklaşmak gerekir. Zira yerdeki otları toplamayı bilen ve onlardan yemek yaparak karınlarını doyuran kişilerin bu topraktaki verimi artırma çabası olmalı ve bu otlarla nasıl ilgileneceğini bilmesi, bilmiyorsa bile öğrenmesi gerekir. Bu cümle büyük ihtimalle Çin tarımı bilmediklerine işarettir.

¹¹ Taşadığlı, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 116.

¹² Çin kaynaklarında Hiung-nu ya da Hsiung-nu adıyla geçen bugün Avrupa Hunlarının ataları olduğu düşünölen Proto-Türk kavim. Hsiung-nu'ların kökenlerine dair farklı görüşler vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: De Guignes, *Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs el des autres Tartares occidentaux*, Bahaeddin Öğel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*.

avcılık yapmışlar; cenuptakilerde bazı kısmında ziraat ile uğraşanlar vardır."¹³ Yine Eberhard Hsiung -nu'ların ekonomik yapısından şu şekilde bahseder: "Ufak mikyasta ziraat ile göçebe surette at yetiştirme, şimalde avcılık, bundan başka sığır, koyun, deve bulundururlar; domuz bulundurmazlar." ¹⁴ Bir diğer örnek Göktürk devrine ait kurganlar incelendiği zaman ortaya çıkan kürekler ve pulluklardır.¹⁵ Sulama kanallarının varlığı eski Türklerin tarımcılığına bir başka delildir. Bahaeddin Ögel, Turfan bölgesine giden seyyah Çinli Wang Ye-t'ê'nin seyahatnamesinden şunları aktarır: "Burada Ch'ing-ling adı verilen bir dağdan, bir ırmağ gelir. Bu ırmağın suları, (kanallarla) o şekilde düzenlenir ki, devletin başkentinin her tarafını çevreler. Bu su ile tarlalar, bahçeler sulanır ve değirmenlerin taşları döndürölür. Bu memlekette beş türlü hububat yetişir."¹⁶ Bu veriler arkeolojik ve yazılı kaynaklarla desteklemekte olup, yazılı kaynaklar Doğu Roma ve İslâm kaynaklarıyla zenginleştirilebilir. Filolojik açıdan, eski Türk dilinden günümüze kalmış, tarım terimleriyle ilgili bugünkü en kapsamlı çalışmalardan biri, Bülent Gül'ün "Eski Türk Tarım Terimleri" adlı doktora tezidir. Yazılı ve maddi kaynaklara dayanarak eski Türklerin tarımı, coğrafyanın müsaade ettiği kadarıyla yaptıklarını, tarımdan bihaber olmadıklarını ve kendileri ya da tebaaları aracılığı ile tarımla uğraştıklarını rahatlıkla söyleyebiliyoruz.

Bozkırın diğer iktisadi faaliyetlerinden biride avcılık ve toplayıcılıktır. Avcılığa sadece göçebeliğin bir iktisadi kolu olarak bakmak yanlış olur, zira avcılık insanlık tarihi kadar eski bir iktisadi faaliyettir ve birilerinin doğada bulunan besini avlayarak ya da toplayarak kullanması ve dönüştürmesi gerekir. Hangi coğrafyalarda hangi hayvanların ne şekilde avlandığı ise ayrı bir konudur. Biz Avrasya bozkırlarındaki avcılık ve onun ekonomik işlevlerinin yanı sıra eski Türk toplumunun hayatına etkilerinden de bahsedeceğiz.

Avrasya bozkırlarında avcılığın savaş ve barış zamanlarında farklı işlevleri vardır. Avcılık eski Türk toplumuna o kadar derin nüfuz etmiştir ki, sosyal, ekonomik, askeri ve ticari olarak farklı işlevler kazanmıştır. Orhun kitabelerinde Tonyukuk yazıtında avcılık ile ilgili "*Çoğay kuzın Kara Kumuğ olurur ertimiz. Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz.*" (Çoğayın kuzey yamaçları ile Kara Kumda Oturuyorduk. Geyik yiyerek tavşan yiyerek oturuyorduk.) denir. ¹⁷ Bu eski Türklerin avcılık ile ilgilendiğini gösteren en ünlü delillerden biridir ve avcılıkla ilgili birçok bahiste geçer. Buradaki "tabışgan" kelimesini Muharrem Ergin "tavşan" olarak çevirmiştir. Lakin Ahmet Caferoğlu bu kelimenin "vahşi hayvan" karşılığı olarak

¹³ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 90.

¹⁴ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 94.

¹⁵ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 164.

¹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s. 117.

¹⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 91-92.

kullanıldığını ifade eder.¹⁸ Orhun yazıtlarının yanı sıra Sencer Divitçioğlu Yenisey mezar taşlarından birisinde avcılık ile ilgili şu cümleyi örnek gösterir: "(*Tengrim*) altun suna yaş keyiği artıglat." (Tanrım altın suna ile genç av hayvanlarını artır.)¹⁹ *Han Hanedanlığı Monografisi*'nin giriş kısmında Hsiung-nu'ların kökenleri ve yaşam tarzlarına dair bahislerde avcılığın küçük yaştan itibaren öğretildiğine dair "Erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atarlar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp (bunların) etini yerlerdi" cümlesinin yanı sıra "Âdetlerine göre, normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır, yabanî hayvan avcılığı bulunurlardı." cümleleri geçmektedir.²⁰ A. Üstün Doğu Roma tarihçilerinden Priskus'un Hunların avcılığına dair söylediklerini şu şekilde aktarır: "... bu gaddar kabile (Hunlar), sadece avcılık yapar ve nüfusları arttığında hainlik ve yağma ile komşu halkları rahatsız etmenin haricinde başkaca bir iş bilmeksizin..."²¹ Avcılığı bir barış dönemi meşgalesi olarak gören Gumilëv, bugün kimsenin yaşamadığı Gobi Altay çöllerini o zamanın büyük süreklilik avlarının yaşandığı yer olarak göstermiştir.²²

İktisadi yanı sıra avcılık eski Türk toplumunu etkisi altına almıştır. Altay Türkleri değerli av hayvanlarının insan dilini anlama gücüne sahip olduğuna inanırlar ve bu yüzden onların anlamaması için "Gizli Avcılık Dili" oluşturmuşlardır.²³ Avcılık büyük çoğunluğunu süvarilerin oluşturduğu²⁴ eski Türk ordularının barış zamanında askeri becerilerini geliştirmenin yanı sıra, orduları zinde tutmak için yapılan uygulamalardan biriydi. Av esnasında kullanılan aletlerin benzerleri savaş alanlarında da kullanıldığı için doğal olarak av bir "savaş mektebi" halini almaktadır ve Cengiz Han oğullarına barış zamanlarında av yapmalarını öğütler ve onun "Moğollar insanlarla savaşmıyorken, hayvanlarla savaşmalıdır" dediğini D'Ohsson aktarır.²⁵ De Groot'dan aktaran İbrahim Kafesoğlu, Çin kaynaklarına göre M.Ö. 62 yılında Hun hükümdarının yüz bin atlı asker ile çok büyük bir süreklilik avına çıktığını belirtmiştir.²⁶

Şunu belirtmek gerekir ki, göçebe savaşçılığının kökenini avcılıkta aramak hatalı olacaktır. Göçebelerin yerleşikler üzerinde kurdukları hâkimiyet malumdur ve bunun birçok farklı sebebi vardır. Göçebelerin çıktıkları avlara kuşkusuz yerleşiklerde çıkıyordu. Yerleşik bulunduğu bölgeyi savunmak için elinden geleni yapmak zorundadır, çünkü onun göçebe gibi özgürlüğü yoktur; bulunduğu araziye bağlıdır. Bir göç kararı alındığında ise elinde gerekli malzemesi yoktur ve büyük zorluklar kapıdadır. Dolayısıyla onlar da savunma savaşını iyi

¹⁸ Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s. 171.

¹⁹ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 235.

²⁰ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, s. 1.

²¹ Üstün, *Geç Roma Tarih yazımında Hunlar – Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı-*, s. 166.

²² Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 97.

²³ Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s. 171.

²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 271.

²⁵ D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 121.

²⁶ Kafesoğlu *Türk Milli Kültürü*, s. 276.

bilmek durumundadır. Peki neden göçebe orduları yerleşik ordulara, daha derininde göçebe yerleşige savaş alanlarında genel bir üstünlük sağlamıştır? Göçebe savaşçılığının sosyoekonomik kökenleri apayrı bir araştırma konusudur. Avcılığın, göçebenin savaş yeteneklerini koruduğu aşikardır, lakin onu savaşçı yapan asıl şey değildir.

Avcılık bahsinde kaynaklardaki örnekler sayısızdır ve ayrıntısını sunmak bu makalenin kapsamı dışındadır. Rahatça söyleyebileceğimiz şey Türklerin avcılığı çocuk yaştan itibaren öğrendikleridir ve ayrıca avcılığı, hayvancılığın bir B planı olarak görmek yanlış olmayacaktır. Çünkü doğa her zaman bozkır insanına cömert davranmaz. Otlaklarda kıtlığın baş gösterdiği, yıpratıcı savaşların olduğu, hayvanların hastalanıp öldüğü ve diğer bozkırlı veya yerleşik kavimler tarafından yağmalanıp ellerindekileri kaybettikleri felaket dönemlerinde bozkır insanların birincil çaresi doğaya dönmektir. Avlanan hayvanın kullanım şekli beslenen hayvaninkinden farklı değildir. Etinden karınlarını doyururlar kemiklerinden kimi zaman fal bakarlar, kimi zaman ticarete faydalanırlar, derilerinden kendilerine kıyafet yaparlar boynuzu varsa yay yapımında kullanırlar.

Bozkır insanının hayvancılık ve avcılık çerçevesinde bir iktisadi üretim ortaya koyduğundan bahsetmiştik. Peki bu üretim bozkırlının hayatını devam ettirmesi için yeterli midir?

Bozkır ekonomisinin diğer iki önemli iktisadi faaliyetini olan ticaret ve yağma akınlarını da aynı başlık altında incelemek mantıklı olacaktır. Bu iki seçenek özellikle bozkır ekonomisinin ilk iki yolda yetersiz kaldığı noktalarda devreye girmektedir. Bozkır ekonomisinin kendi kendine yeten bir ekonomi olduğunun²⁷ yanı sıra dışarıya bağımlı²⁸ olduğunu düşünen farklı görüşler vardır. Hiçbir Ülkenin veya bölgenin iktisadi faaliyetleri kendi kendine yeterli değildir. Bugün ABD ekonomisinin ticaret yapmadan ve diğer ülkelerle etkileşime girmeden ayakta kalamayacağı açıktır. Bunun yerleşik ya da göçebe olmakla bir alakası yoktur. Aksi takdirde göçebelerin yağma seferlerini yerleşiklerin bakış açısıyla sadece kana susamış barbarların, öldürme güdüsüne bağlamak gerekecektir. Bozkırlının saldırganlığını tarif edilemez bir vahşilik iç güdüsüne bağlamak yerine bir geçim kaygısı olarak görmek daha makul olacaktır.²⁹

Dolayısıyla ticaret, bozkırın önemli ekonomik faaliyetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Khazanov göçebelerin yerleşiklerle olan ticaretini iki farklı şekilde sınıflandırır: Bunlardan ilki tarım ve şehir toplumlarıyla doğrudan takas yoluyla yapılan ticarettir. İkincisi

²⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.31.

²⁸ Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, s. 134.

²⁹ Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, s.12.

çeşitli yerleşik topluluklar arasında yapılan ticarete aracılık edilmesi ve bununla bağlantılı olan ticarettir.³⁰ Bozkırda ticaretin temeli eski dönemlerde değiş tokuş üzerine oturtulmuştur.

Eski Türklerin ticaret yaptığı devletler arasında Çin, Roma, Hindistan ve İran gibi zengin ve yerleşik devletler de vardır. Bu devletlerle yapılan ticaret iki farklı şekilde yürümekteydi. Bunlarından birincisi tüccarlar arasında yapılan ticaretlerdir. İkincisi ise devlet çapında yapılan ticari faaliyetlerdir. Tüccarlar veya devletler arasında yapılan ticaretlerin arasındaki en büyük fark meblağ farkıdır. Değiş tokuş temeline oturtulmuş olan bozkır ticaretinde farklı ülkelerden farklı malzemeler alınırdı fakat bozkırın ihraç kalemi çok fazla değişmezdi. Erken dönemlerde bozkırın en çok kullandığı değiş tokuş metaıdır olarak karşımıza at çıkar.³¹ Çin ile yapılan takaslarda alımlarda ipeğin öne çıktığı ve iyi bir atın bir top ipekle takas edildiğinden bahsedilir.³² Aynı zamanda koyunda bozkırın ticaretinin bir değiş tokuş malzemesidir ve duruma göre canlı olarak satılır ya da yünü, eti ve sütü ayrı olarak satılırdı. Samur, sansar, sincap ve tilki gibi avladıkları vahşi hayvanların kürklerini de takas malı olarak kullanırlardı ve böylece ava verimli arazilerde kendi hayvanlarını takas etmek zorunda kalmazlardı. Bu derileri kimi zaman işleler kimi zaman da ham bir şekilde satarak gelir elde ederlerdi.³³ Bir başka ürün olan demir bozkır hayatının birçok evresinde büyük önem taşır. Savaş alanlarında üstünlük sağlayan göçebelerin harp gücü kuşkusuz silahlarında demiri ve çeliği kullanmalarına, yani teknolojilerinin üstünlüğüne ve savaş taktiklerine bağlıdır. Juan-Juan'ların himayesi altında yaşayan Kök Türkler kendi devletleri kurmadan önce ve kurduktan sonra demir işleriyle uğraşmaktaydı.³⁴ Demircilik sadece Kök Türkler de değil diğer Türk kavimlerinde de bir zanaat haline gelmiştir. Eberhard Kırgızlarla ilgili bilgileri aktarırken şunları söyler: Bunlarda altın demir ve kalay bulunur. Bunlarda her yağmurdan sonra demir bulunur. Ka-şa denilen bu demirden gayet keskin silahlar yapılır. Bu demirden daima Tucü'lere verilir.³⁵

İpek ve Kürk yolu gibi ticaret yolları kuşkusuz ki bu işin en yoğun olduğu yerlerdir. Bu ticaret yollarının hâkimiyetini ele geçiren devletler ekonomik olarak büyük bir refaha kavuşuyordu ve tarihte bu yolların hâkimiyeti için yapılmış birçok savaş vardır. Türklerin Doğu Romalılar ve Sasanilerle savaşlarının sebepleri arasında İpek Yolunu ele geçirme arzusu da vardı. Ellerindeki malları da bu yol aracılığı ile satmak isteyen bozkır kavimleri bu uğurda çok

³⁰ Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, s. 320.

³¹ Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 28.

³² Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 248.

³³ Ahmetbeyoğlu, "İslâmiyet Öncesi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Yapı", s. 351.

³⁴ Taşağıl, *Göktürkler I-II-II*, s.16.

³⁵ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 68.

kan dökümüştür. Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna giden bu yolu tek sabit bir rota olarak düşünmek yanlış olur. Bu yol farklı rotalara giden bir ticaret yoludur.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bozkır ekonomisi diğer ekonomiler gibi kendi kendine yetebilen bir ekonomi değildi ve üretimi tek başına bölgedeki insanın geçimini sağlayabilecek düzeyde değildi. Hayatta kalmak için bozkırda bulunmayan temel ihtiyaçların karşılanması ticaret ya da yağma yoluyla gerçekleştiriliyordu. Bozkır insanın yerleşiklere olan ziyaretleri her zaman dostane olmamıştır ve yağma seferleri bir ek gelir olarak karşımıza çıkar. Öbür türlü, bozkırda yaşayanlarda diğer tüm insanlar gibi tehlike ve beladan uzak, uzun ve huzurlu bir hayat geçirmek istemektedirler. Savaşmak her zaman en son seçenektir ve genellikle hayatta kalmanın zor olduğu Avrasya bozkırlarındaki kavimler genellikle iyi savaşır. Dolayısıyla bozkırlının saldırganlığını tarif edilemez bir vahşilik iç güdüsüne bağlamak yerine bir geçim kaygısı olarak görmek daha makul olacaktır.³⁶

Yağma seferlerinin kritik önem taşıdığı dönemlere bakarsak ilk önce bozkır devletinin kuruluş aşaması karşımıza çıkar. Kurucu olan ak budun öğeleri kara budunun desteğini almak, güvenini kazanmak ve devletin palazlanmasını sağlamak için yağma seferlerine ihtiyaç duyar. Orhun kitabelerinin Kültiğin anıtının doğu yüzünün 28. ve 29. satırında yazarlar iddiamızı doğrular niteliktedir:

Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tataıı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra. Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.³⁷

Toplamak gerekirse savaş ve ticaret bozkır ekonomisinin dışa bağımlı tarafının en önemli iki bileşenidir ve ikisi de bozkır ekonomisini hayatta tutmak için zaruridir. Bu ihtiyaç bozkır insanı için hayati olduğundan, ticaretin yanında savaşmayı iyi öğrenmek zorunda kalmışlardır. Türklerin yağma seferleri diğer kavimleri o kadar etkilemiş ve zor durumda bırakmıştır ki beş hükümdar bildiğini söyleyen Çin imparatoru Türk hükümdarından bahsederken onu yırtıcı ve yağmacı insanların hükümdarı olarak tanımlamıştır.³⁸

Göçebeliğin temel ekonomik faaliyeti hayvancılıktır ve bu onun besin üretimine dayalı bir ekonomik sistem olmasını sağlar.³⁹ Hayvancılığın önemli bir ekonomik faaliyet olduğu

³⁶ Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, s.12.

³⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 17-18.

³⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 110.

³⁹ Karatay, "Göçebe Toplum ve Türklük", s. 3.

göçebe ekonomisinde verimli meralar göçebenin çalışma alanıdır ve göç hareketleri bu meralar istikametinde düzenli ve teşkilatlı bir şekilde yapılır. Koyun ve keçi gibi hızlı hayvanların bozkır hayvancılığında ön sırada geldiğini daha önce söylemiştik. Sığır ve dana gibi büyükbaş hayvanlar soğuk havaya dayanıksızlıklarının yanında hantal olmaları, sadece etlerinden ve sütlerinden yararlanılıyor olması ve ot tüketim aralıklarının dar olması sebebiyle, doğal olarak bozkır hayvancılığında fazla tercih edilmemişlerdir. Oysa koyun ve keçi, soğuğa dayanıklı olup, aynı zamanda hızlı göç hareketlerine ayak uydurabilmeleri, büyükbaş hayvanların yemedikleri otları yemelerinin yanında bu otları karın 15 ile 17 cm. altından⁴⁰ çıkarabilmeleri ve etlerinden, sütlerinden, kemiklerinden ve yünlerinden yararlanılabilir olması göçebelerin tam da ihtiyacına daha çok hitap etmektedir. Tarıma elverişli alanların bozkır sahasında çok az olduğundan bahsetmiştik, ticaret yakındaki şehirlerde ve ticaret yollarında yapılır ve yılın her zamanı olmaz. Yağma seferleri ve savaşlar ise ilk tercihler arasında hiçbir zaman bulunmaz ve ancak gerektiğinde yapılır. Bu yüzden, ömürlerinin büyük bir kısmında hayvanları ile baş başa kalan göçebeler öncelikle onlara otlak bulmak ve bu işi yaparken hızlı olmak zorundadırlar. Zira hayvancılıkla uğraşan tek bir aile, uruk ya da boy yoktur. Bir kıta büyüklüğündeki sahanın nüfusu aynı şekilde meşguldür. Yarışı hızlı ve güçlü olan kazanır. Hızın kaynağı bozkırda kuşkusuz attır. Gücün kaynağı ise akrabalık bağlarıdır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Avrasya göçebeliğinin hayvancılığına dair göze çarpan bilgilerden biride şudur:

*"Dağın yamacına konalım,
At çobanlarımız
Çadırlara girsinler.
Dere boyuna konalım,
Koyun çobanlarımız ve kuzu çobanlarımız
Karınlarını doyursunlar.."*⁴¹

Gürcü kaynakları da Türklerden bahsederken onların göçebeliğine ve hayvancılığına vurgu yapmıştır: "Sayısız at, koyun, katır ve deve sürüleri ile gelen Türkler, çadırlarını orada kuruyorlardı ve hiç bir şeyden mahrum kalmaksızın avlıyor, rahatlık ve sevinç içinde tatlı bir hayat sürüyor, şehirler ile ticaret yapıyor ve aynı zamanda topraklarımızın içinde dolaşarak büyük miktarda ganimet ve esir alıyorlardı."⁴² Bu açıdan René Grousset'n bozkır tarihini tanımını da çok yerindedir: "En güzel otlakları ele geçirmek için itişip kakışan ve bazı hallerde gezinmeleri asırlar süren hayvan sürülerini yaylak ve kışlaklar arasında getirip götüreren Türk-

⁴⁰ Khazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya*, s. 134.

⁴¹ ed. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54.

⁴² Çev.Andreasyan, *Gürcistan Tarihi*, s. 316.

Moğol kavimlerinin tarihinden ibarettir ve tabiat bu kavimlere bu engin bozkırlarda at sürmek için gerekli her şeyi, fiziki yapıyı ve hayat tarzını vermeyi de ihmal etmemiştir.⁴³

619-629 yılları arasında Türklere elçi olarak gelmiş ÇengYüan-şov Türklerin yaşama biçimini kısa ve öz bir şu şekilde özetlemiştir: "Kaderleri koyunlara ve atlara bağlı!"⁴⁴ Avrasya göçebeliğinin hayvancılığa dair bu örneklerle yetineceğiz ve göçebe hayvancılığına farklı bir açıdan bakarak konuyu ele alacağız.

Özet kısmında yerleşik dünyanın bakışında göçebelige yapılan haksızlıklardan bahsedeceğimizi belirtmiştik. Yerleşğin tarımı bir üretim modeli olarak görüp kendini medeni lanse etmesi, göçebe hayvancılığını, avcılığını ve yağma seferlerini dışa bağımlı bir tüketim sistemi gibi yorumlayarak onlara barbar ve vahşı gibi sıfatlar takması bu haksızlıklardan biridir ve bu maalesef eski eserlerde karşımıza çıkmakla kalmayıp, çağımızda Batı eksenli tarih yazımının da bir parçası olmuştur. Avrasya bozkırlarında hayvancılık bir besin üretim şeklidir. Göçebe eğer birbiri ile buluşmaz ise ikisi de yok olacak olan iki farklı nesneyi bir araya getirerek ortaya bir üretim koyar. Soğuk ve zorlu bozkır sahasında eğer koyun korunmaz ise ya kurda ya coğrafyaya yem olacaktır. Yerine göre gü, yerine göre cılız olan bitki örtüsü ise koyun ile buluşturulmaz ise kuruyup gidecektir. Bu ikisinin buluşturulması iktisadi bir üretim ile sonuçlanır. Halbuki tarım esasında bir üretim modeli değildir. Tarım, verimi artırma çabasından ibarettir. Zaten buğday yetişen bir araziye gelen kişi etrafına çit çekerek, tarlayı koruma altına almış ve oradan çıkan buğday miktarını artırmıştır. Bölgeyi terk etse dahi o buğday yetismeye devam edecektir. Göçebelik birçok bakımlardan yerleşiklikten üstündür. Hayvanları evcilleştirmek eski dönemlerde zor bir sanattır ve tehlikesi çoktur; buna nazaran bitki yetiştiriciliği ve tarımsal faaliyetler biraz daha basit kalmaktadır. İngiliz tarihçi Toynbee göçebelik için şunları söylemiştir: "Göçebe hayatı, hiç şüphesiz insan maharetinin bir zaferidir."⁴⁵ Sonuç olarak daha önce bir çalışmamızda belirttiğimiz gibi, göçebelerin avcılığını, toplayıcılığını, hayvancılığını ve yağmalarını asalak yaşam olarak gören ve dışa bağımlı asalak bir iktisadi sistem olarak yorumlayan yerleşikler, aslında bir karış toprağa mahkûm kaliteli asalaklardır.⁴⁶

Dinamik bir sosyal yapıya sahip olan Avrasya'da İbrahim Kafesoğlu Orhun kitabelerinden yola çıkarak bozkırın sosyal yapısını beş ana başlıkta ele almıştır:

⁴³ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 19.

⁴⁴ Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 584.

⁴⁵ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 5.

⁴⁶ Dokur, "Bozkır Ekonomisi ve Üretim Şekli Olarak Yağma Akınları", s. 36.

*Oğuş - Aile, Urug – Aileler Birliği, Bod – Boy, Kabile, Bodun – Boylar birliği (Siyasi yönden müstakil veya değil), İl (el) – Müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.*⁴⁷

Bozkırın aile yapısına dair yapılan araştırmalar incelenip toparlandığında karşımıza şunlar çıkmaktadır: Bozkır ailesi çekirdek ailedir; geniş aile kültürü yoktur. Bir diğer ortak özellik ise kan bağı esasına dayanmasıdır. Bu zellikler de dışarıdan evliliğe neden olmuştur. Türklerde ataerkil bir aile yapısı n plandayken, Moğollarda anaerkil aile yapısı Cengiz Han döneminde bile ön plana çıkmaktadır.⁴⁸ Abdülkadir Donuk diğer milletlerin aile yapısıyla Bozkır kavmi olan Türklerin aile yapısını inceleyip karşılaştırmış ve sekiz farkı ortaya çıkmıştır. Bunlar:

Eski Türk ailesinde kan akrabalığı esastır.

1. *Eski Türk ailesi ataerkil tiptedir.*
2. *Eski Türk ailesi geniş değil, çekirdek aile yapısındadır.*
3. *Eski Türk ailesinde özel mülkiyet vardır.*
4. *Eski Türk ailesinde kadına verilen değer ve özgürlük neredeyse diğer kavimlerin aile yapısında görülmemiştir.*
5. *Kadının korunmasını hedef alan Leviratus⁴⁹ sistemi Bozkır kavimi olan Moğollar hariç diğerlerinde görülmemiştir.*
6. *Eski Türk aile yapısında yakın akraba ile evlilik, kardeş ve kızları ile evlenme, birbirlerinden karı satın alma, ocuk için başkalarına takdim etme, yakma yoktur.*
7. *Aile içinde çocukların öldürülmesi, yakılması ve satılması gibi durumlar görülmez.*⁵⁰

Bozkır sosyal yapısının kökünü teşkil eden aile kuşkusuz devlet yapısının da bir yansıması idi. Devlet işlerinde hatunların ön planda olması ve gelen elçilik heyetlerini karşılama işini üstlenmesi onların devlet yönetiminde söz sahibi olduklarına delildir. Kuşkusuz bu kadının bozkır sosyal ve aile yapısında değer görmesinden kaynaklıdır. Kadına aileden değer vermeyen toplumlar devlet yönetimlerinde de söz hakkı vermedikleri gibi, onları toplumda aşağıllarlar. Ataerkil aile yapısı devlet üzerindeki hükümdar otoritesinin bir yansımasına benzerken, aynı zamanda karı-koca ilişkisi de hükümdar-hatun ilişkisine işaret etmektedir.⁵¹

⁴⁷Kafesođlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 219.

⁴⁸gel, *Türk Kültürünün Gelişme ağları II*, s. 22.

⁴⁹Kocası len kadının bazen isteğe bağlı, bazense zorunlu olarak kayınbiraderi ile evlenmesi durumu.

⁵⁰Donuk, “eşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, s. 167. ocuk satma, ki iktisadi zorluklarla ilgilidir, bozkırda sık rastlanan bir durumdur.

⁵¹Donuk, “eşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, s. 147.

Bu temelleri sağlam atılmış olan sosyal yapının daha da sağlamlaşması kuşkusuz ki yazılı olmayan kurallara yani tre sayesinde olmuştur. Treye kağanda dhil olmak üzere, herkes uymak zorundaydı ve yaptırımları çok sertti. Örneğin Türk töresinde zina kesinlikle yasaktı ve cezası dört kazık çakılarak kollarında ve bacaklarından bu kazıklara bağlayıp ikiye yarararak lmd.⁵²

Törenin ortaya çıkışına dair kesin bir bilgi yoktur, fakat bu konuda farklı görüşler vardır. Toplumsal düzenin sekteye uğradığı ve çıkmaza girdiği zamanlarda konulan kuralların sonraki olaylara emsal teşkil ederek yazılı olmayan kanunlar haline dönüşmesi bu görüşlerden biridir. Örneğin hayvanların otlak alanları arasında çıkan tartışmalarda aile büyükleri arasında çözüm üretilmeye çalışılır. Anlaşmazlıklar daha büyük uruğlar ve boylar arasında ise bilgelere danışılır ve çıkan ortak karar sonucunda kimseye imtiyaz verilmeden anlaşmazlıklar zlrd. Toplum içindeki törenin ortaya çıkışı işte bu gibi olayların sonucunda olmuştur.⁵³

Toparlamak gerekirse Avrasya fanusunda hayat şartları çok etindi ve bu topraklarda hayatta kalmak deyim yerinde ise bir sanattı. Sosyal ve ekonomik yapıların şekillenmesinde bu fanus bir numaralı işlevi gördü. Sanıldığı üzere bozkırda yaşayan insanlar hiçbir zaman savaş meraklısı değillerdi. Bozkır kavimleri, yetersiz kaldıkları anda çareyi komşularını ziyaret etmekte bulmuştur. Bu ziyaretler kimi zaman dostane, yani ticaret yoluyla, kimi zaman da düşmanca, yani akın şeklinde olmuştur. Bozkırlıların ncelikli amacı bütün insanlar gibi hayatta kalmaktı. Coğrafyanın onlara verdiklerinden hiçbir şeyi heba etmeyip hayvancılığı bir üretim modeli haline getirdiler. Bu yazımız da göçebe ekonomisinin sanıldığının aksine bir tüketim ekonomisi olmadığını, bir üretim ekonomisi olduğunu dile getirdik. Bu kesinlikle bütün bozkır insanlarını ideal bir toplum düzenine sahip şeklinde yorumlamak anlamına gelmemektedir. Sadece istisnaların kaideyi bozmayacağını dile getirerek, olaylara elimizden geldiğince objektif yaklaşıp, tarihçiliğin hakkını vermeye çalışırken aynı zaman bozkır ekonomisine farklı bir bakış açısından yaklaştık.

⁵²İbn Fazlan *Seyahatnamesi*, ev.Ramazan şeşen, s.31.

⁵³ Karatay, "Tre Yapmak, Adet ıkarmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", s. 2, Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük", s. 3, Erdoğan, Eski Türklerde Tre: Ortaya ıkışı, Yayılımları ve Uygulamaları, s.16 -31.

Kaynaklar

- AHMETBEYOĞLU, A. (2015). İslâmiyet Öncesi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Yapı. *Türk Kültürü El Kitabı* içinde Ed.İhsa Çapçioğlu, Hayati Beşirli, Ankara.
- BOZDEMİR, M. (1982). *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1970). Türklerde Av Kültü ve Müessesesi. *7. Türk Tarihi Kongresi*, Cilt I, Ankara, 168-175.
- D'OHSSON, A. K.(2008). *Moğol Tarihi*. çev. Bahadır Apaydın, İstanbul.
- DİVİTÇİOĞLU, S. (1987). *Kök Türkler*. İstanbul.
- DOKUR, İ. D. (2017). Bozkır Ekonomisi ve Üretim Şekli Olarak Yağma Akınları. *İtil Suwi Akar Turur* içinde Ed. Umut Üren, Didem Çatalkılıç, İzmir.
- DONUK, A. (1987). Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, 147-168.
- EBERHARD, W. (2016). *Çin'in Şimal Komşuları*. Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara.
- EBERHARD, W. (1943). Eski Çin Kültürü ve Türkler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi -DTCF Dergisi*, Çev. İkbal Berk, 1(4), 19-29.
- ERDOĞAN, H. G. (2017). *Eski Türklerde Töre Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERGİN, M. (1980). *Orhun Abideleri*. 45. Basım, İstanbul.
- GOLDEN, P. B. (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay, 3. Baskı, Ankara.
- GROUSSET, R. (2006). *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. Reşat Uzmen, İstanbul.
- GUMİLİEV L. N. (2011). *Eski Türkler*. Çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- GÜL, B. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürcistan Tarihi (2003) Çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara.
- İbn Fazlan Seyahatnamesi (2016). Çev. Ramazan Şeşen, 6. Baskı, İstanbul.
- İbn-i Haldun (2016). *Mukaddime*. 12. Basım, Haz. Süleyman Uluğ, İstanbul.
- İLGEN, A. (2005). Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi Prof. Dr. Turan YAZGAN'a Armağan Özel Sayısı*, 49, 817-840.
- KAFESOĞLU, İ. (2005). *Türk Milli Kültürü*. 26. Basım, İstanbul..
- KARATAY, O. (2012). Töre Yapmak, Adet Çıkarmak: Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri. *1.Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, 1-7.
- KARATAY, O. (2012). *Türklerin Kökeni*. 4. Basım, Ankara, 2012.
- KARATAY, O. (2011). Göçebe Toplum ve Türklük. *Turan*, 15, 1-9.
- KHAZANOV, A. M. (2015). *Göçebeler ve Dış Dünya*. Çev. Ömer Suveren, İstanbul.
- KOCA, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat. *Türkler Ansiklopedisi*, 2, Ankara, 823-844.
- LIGETI, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. S. Karatay, Ankara.
- MAU-TSAİ, L. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul.

- Mesudî, Murûc ez-Zeheb (2014). *Çev.* Ahsen Batur, İstanbul.
- Moğolların Gizli Tarihi (1989). *Çev.* Ahmet Temir, Ankara.
- ONAT, A., ORSOY, S. ve ERCİLASUN, K. (2015). *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara.
- ÖGEL, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Ankara.
- ÖGEL, B. (2016). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara.
- ÖGEL, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*. İstanbul.
- ÖGEL, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara.
- RÁSOYNI, L. (1993). *Tarihte Türklük*. 3. Baskı, Ankara, 1993.
- TAŞAĞIL, A. (2012). *Göktürkler I-II-III*. Ankara, 2012.
- TAŞAĞIL, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M.Ö. III-M.S. X. Asır*. 2. Basım, Ankara.
- TAŞAĞIL, A. (2013). *Kök Tengrinin Çocukları*. İstanbul.
- Türkçe Sözlük (2017). *Haz.* Şükrü Halûk Akalın vd., 11. Basım, Ankara.
- ÜSTÜN, A. (2013). *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar – Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.